

Ruch Biblijny i Liturgiczny

Nr 5

ROK XL

1987

D O K U M E N T Y

Kongregacja Wychowania Katolickiego

INSTRUKCJA O LITURGICZNEJ FORMACJI W SEMINARIACH

Tłumaczenie Instrukcji „O liturgicznej formacji w seminariach”, wydanej przez Kongregację Wychowania Katolickiego w 1979 roku, uzyskało aprobatę Kurii Metropolitalnej w Krakowie w dniu 11 sierpnia 1987 r. (2043).

(—) † Franciszek kard. Macharski

Kongregacja Wychowania Katolickiego od wielu już lat podejmuje dzieło odnowy kościelnej formacji przyszłych kapłanów zgodnie z zarządzeniami Soboru Watykańskiego II, dostarczając odpowiednich pomocy konferencjom biskupim. Do różnych ogłoszonych dotąd w tym celu dokumentów i pomocy pedagogicznych zostaje dodana obecna INSTRUKCJA O LITURGICZNEJ FORMACJI W SEMINARIACH. Jej celem jest podanie odpowiednich wskazań i zasad mających umożliwić dostosowanie życia liturgicznego i studiów świętej liturgii w zakładach formacji kapłańskiej do współczesnych potrzeb. Ze względu bowiem na wyjątkowe znaczenie świętej liturgii w życiu Kościoła konieczną jest rzeczą, aby obecni kandydaci do kapłaństwa przez długotrwałe jej przeżywanie i staranne studium zostali możliwie najlepiej przygotowani do wypełniania w tej dziedzinie przyszłych zadań duszpasterskich.

WSTĘP

A) ZNACZENIE LITURGII W FORMACJI KAPŁANÓW

1. Oczywiście jest znaczenie świętej liturgii w formacji kapłańskiej. Prezbiterzy bowiem przez posługę biskupa zostają konsekrowani Bogu nie tylko w celu głoszenia Ewangelii i dostarczania wiernym duchowego pokarmu, lecz także w tym celu, aby uczestnicząc w szczególny sposób w kapłaństwie Chrystusa, przewodniczyli czynnościom liturgicznym mocą Chrystusa głowy (in persona Christi capitis), który przez Ducha Świętego nieustannie wykonuje dla nas w liturgii swoje kapłańskie posłannictwo¹. Ponieważ zaś liturgia, w której „spełnia się dzieło naszego Odkupienia”, w najwyższym stopniu przyczynia się do tego, „aby wierni swoim życiem wyrażali oraz ujawniali innym misterium Chrystusa i rzeczywistą naturę prawdziwego Kościoła”², staranne jej przeżywanie i studium zapewni przyszłym kapłanom solidne poznanie i umocnienie wiary oraz umożliwi głębokie doświadczenie Kościoła.

2. Każda właściwa formacja liturgiczna obejmuje nie tylko naukę, lecz także praktykę. Jest ona bowiem formacją „mistagogiczną”, którą osiąga się przede wszystkim przez samo liturgiczne życie alumnów. Alumni zostają w to życie wprowadzeni przez codzienne uczestnictwo we wspólnie sprawowanych czynnościach liturgicznych. To wtajemniczenie praktyczne staje się podstawą dalszego studium i zakłada się je w roztrząsaniu zagadnień liturgicznych.

B) PRZYDATNOŚĆ TEGO DOKUMENTU W OBECNYCH WARUNKACH

3. Formacja w dziedzinie liturgii jest dzisiaj szczególnie konieczna. Skoro bowiem zostały wydane nowe księgi liturgiczne zgodnie z zasadami odnowy liturgii ustalonymi przez Sobór Watykański II, trzeba przyszłym kapłanom zapewnić odpowiednie wykształcenie, aby właściwie pojmowali ducha odnowionej liturgii, aby była ona natchnieniem ich duchowego życia i działania i aby prowadzili wiernych do jej przeżywania³.

4. Zwiększenie wysiłku w dziedzinie liturgicznej formacji w seminariach jest też konieczne z uwagi na nowe problemy wychowawcze, które rodzą się pod wpływem postępującej sekularyzacji życia społecznego. Powoduje ona bowiem zaciemnienie natury liturgii w ludzkich umysłach oraz pomniejsza zdolność jej przeżywania i brania w niej udziału. Trudność tę wyczuwają sami alumni i dlatego

¹ Por. DK, nn. 2, 5, 9, 12.

² Konstytucja o liturgii (KL), n. 2.

³ Por. KL, n. 14.

często wykazują pragnienie pogłębionego i autentycznego życia liturgicznego.

5. Tę pilną potrzebę wtajemniczenia w liturgię jasno wyrażała już Konstytucja Soboru Watykańskiego II *Sacrosanctum Concilium*⁴, Dekret *Optatam totius*⁵, a także dokument tejsze Kongregacji pod tytułem *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis*⁶, którego normy, zaczerpnięte z dokumentów Kościoła dostarczają konferencjom biskupim pożytecznych wskazań dla określenia szczegółowych w tej dziedzinie przepisów w programach formacji kapłańskiej dostosowanych do miejscowych potrzeb⁷.

Z różnych krajów napłynęły do tej Kongregacji prośby o dostarczenie obszerniejszych zasad pedagogicznych opartych na ostatnich doświadczeniach zarówno w dziedzinie organizacji życia liturgicznego w seminariach jak i w zakresie wykładu nauki o świętej liturgii.

C) NATURA TEJ INSTRUKCJI

6. Kierując się tymi motywami, Kongregacja ta w porozumieniu z Kongregacją do spraw Sakramentów i Kultu Bożego, postanowiła wydać tę Instrukcję, która stanowi jakby uzupełnienie „Podstawowego programu formacji kapłańskiej” i ma taką samą jak on moc obowiązującą⁸. Podaje ona jedynie ogólne zasady⁹, pozostawiając konferencjom biskupim zadanie opracowania bardziej szczegółowych postanowień i wyboru stosowniejszego sposobu działania¹⁰.

Zamierzeniem tej Instrukcji jest również to, aby przy opracowywaniu czy też rewizji „Podstawowego programu formacji kapłańskiej” jaśniej została uwzględniona tematyka dotycząca studium świętej liturgii oraz organizacji życia liturgicznego w seminarium.

7. W formułowaniu zasad Instrukcja uwzględnia podwójny cel wychowania liturgicznego: praktyczny (mistagogiczny), związany z prawidłowym sprawowaniem świętej liturgii, i teoretyczny (doktrynalny), który jaśniej wskazuje na naukę liturgii wykładaną jako jeden z głównych przedmiotów teologicznych.

⁴ Por. KL, nn. 15—17.

⁵ Por. nn. 4, 8, 16, 19.

⁶ Por. nn. 14, 52, 53, 79, 94, 98.

⁷ Por. Dekret o formacji kapłanów (DFK), n. 1.

⁸ Por. Podstawowy program formacji kapłańskiej (*Ratio fundamentalis*) (RFIS), Wprowadzenie, n. 2.

⁹ Por. RFIS, Wprowadzenie, n. 7.

¹⁰ Por. RFIS, Wprowadzenie, n. 3.

CZĘŚĆ PIERWSZA

ŻYCIE LITURGICZNE W SEMINARIUM

1) OGÓLNE ZASADY ROZWOJU ŻYCIA LITURGICZNEGO W SEMINARIUM

- a) Specjalne wprowadzenie w życie liturgiczne podczas kursu wstępnego

8. „Aby wyrobienie duchowe opierało się na solidniejszej podstawie i aby alumni szli za powołaniem, dokonując wyboru po dojrzałym namyśle”¹¹, biskupi mają zwyczaj ustanawiać na początku pierwszego roku seminarium odpowiednio długi kurs wstępny o charakterze duchowym. Zaleca się, aby podczas tego kursu alumni wstępujący do seminarium otrzymali odpowiednie wtajemniczenie liturgiczne. Jest ono konieczne, aby od samego początku mogli owocnie uczestniczyć w duchowym życiu seminarium; jego treścią winna więc być jakaś katecheza o Mszy świętej, o roku liturgicznym, o sakramencie pokuty, o liturgii godzin.

- b) Pedagogiczne zasady wtajemniczenia w życie liturgiczne

9. Autentyczne wtajemniczenie czyli mistagogia powinno ukazywać podstawy całego życia liturgicznego: historię zbawienia, paschalne misterium Chrystusa, naturę Kościoła, obecność Chrystusa w czynnościach liturgicznych, słuchanie słowa Bożego, ducha modlitwy, uwielbienia i dziękczynienia, oczekiwanie na przyjście Pana¹².

10. (1). Sprawowanie liturgii będąc modlitwą Kościoła, tkwi w samej jego naturze; skupia ono głosy wszystkich oraz serce i ducha każdego z wiernych; odpowiada więc w pełni wspólnocie i zarazem jest osobowe. Co więcej „życie duchowe nie ogranicza się do udziału w samej tylko liturgii”¹³. Albowiem pobożność liturgiczna i osobowa wzajemnie się umacniają i uzupełniają; wewnętrzne zjednoczenie z Chrystusem na modlitwie prowadzi do pełniejszego, świadomego i nabożnego uczestnictwa w świętej liturgii, a zarazem z życia liturgicznego otrzymuje wzór i umocnienie.

Dlatego też należy dbać w seminarium zarówno o rozwój liturgii jak i o osobiste życie duchowe każdego z uczniów i obie dziedziny odpowiednio harmonizować¹⁴: zależnie od miejscowych potrzeb należy kłaść nacisk na duchowość wspólnotową, jeśli brak jeszcze wła-

¹¹ DFK, n. 12.

¹² Por. KL, n. 5—8.

¹³ KL, n. 12.

¹⁴ Por. DFK, n. 8.

ściwego jej pojmowania, bądź też na akty pobożności osobowej¹⁵, jeśli przywiązuje się do nich mniejszą wagę.

(2). Należy uporządkować nabożeństwa z uwzględnieniem okresów liturgicznych, tak aby zgadzały się z liturgią, z niej poniekąd wypływały i do niej alumnów prowadziły¹⁶.

(3). Niech alumni poprzez pełniejszy udział w życiu liturgicznym dochodzą do pogłębienia swego życia wewnętrznego, niech stopniowo zdobywają ducha medytacji i wewnętrznego nawrócenia. Niech wychowanie liturgiczne pozwoli alumnom odkrywać ścisły związek między liturgią oraz codziennym życiem kapłanów i wiernych, skłaniającym do apostołstwa i domagającym się prawdziwego świadectwa żywej wiary, która działa przez miłość¹⁷.

11. Znajomość liturgii konieczna dla kapłana i obowiązująca alumnów domaga się stałej zażyłości z Pismem świętym, zalecaniej przez Konstytucję *Sacrosanctum Concilium*¹⁸, a także pewnego oswojenia z literaturą patrystyczną¹⁹. Młodzi zdobywać będą te wewnętrzne dyspozycje w miarę postępu w studiach i rozwoju życia duchowego, przez uczestnictwo w sprawowaniu liturgii, zwłaszcza liturgii godzin oraz w nabożeństwach słowa Bożego²⁰.

Należy dbać o to, aby przez tego rodzaju wysiłki i przez studium dochodzili alumni do rozumienia owego symbolicznego języka liturgii, który przez widzialne znaki, słowa, czynności i rzeczy oznacza w czynnościach liturgicznych sprawy Boże oraz urzeczywistnia je w sakramentach.

c) Wspólnota seminaryjna zgromadzona na sprawowaniu liturgii

12. Sprawowanie liturgii, które tak mocno zespała wszelkie chrześcijańskie wspólnoty, że ich członkowie mają „jedno serce i jedną duszę” (Dz 4, 32), bardziej jeszcze winno jednoczyć wspólnotę seminaryjną i kształtować w alumnach ducha społecznego. Alumni bowiem przygotowują się w seminarium do tego, aby przez sakramentalne święcenia uczestniczyli w jedynym kapłaństwie, aby przejęli się duchem wspólnoty prezbiterium, aby byli złączeni z biskupem jako jego współpracownicy, aby pełnili posługę budowania Kościoła. Dlatego też tak należy sprawować liturgię w seminarium, aby jaśniał jej wymiar wspólnotowy i nadprzyrodzony i aby w ten sposób była ona prawdziwie źródłem i więzią właściwego seminarium życia wspólnego, które przygotowuje wewnętrznie alumnów do jedności prezbiterium²¹.

¹⁵ Por. RFIS, n. 54.

¹⁶ Por. KL, n. 13.

¹⁷ Por. KL, n. 10, 11; RFIS, n. 53.

¹⁸ Por. nn. 24, 90.

¹⁹ Por. RFIS, n. 54 f.

²⁰ Por. RFIS, n. 53.

²¹ Por. RFIS, nn. 46 i 47.

Niech leży na sercu rektorowi i wychowawcom sprawowanie liturgii razem z ich alumnami; niech ukazują w ten sposób wspólnotowy charakter liturgii i jej bogactwo. Niech również profesorowie nie mieszkający w seminarium mają niekiedy sposobność uczestniczenia w świętych czynnościach razem z kapłanami, którzy mieszkają w seminarium i alumnami.

Alumni zaś nie tylko powinni czynnie uczestniczyć w liturgii, lecz winni być zapraszani do współpracy ze swymi wychowawcami w jej przygotowaniu.

13. Aby alumni prawdziwie doświadczali tajemnicy Kościoła jako społeczności hierarchicznej, odznaczającej się zróżnicowaniem członków i posług, trzeba by w seminarium byli diakoni, akolici i lektorzy, przepojeni duchowością własnej posługi i aby wykonywali swe funkcje w czynnościach liturgicznych²²: w ten sposób jasno ukazywać się będzie alumnom zadanie właściwe kapłaństwu posługi jak również zadania diakonów, lektorów i akolitów.

Niech będzie w seminarium schola śpiewaków zgodnie z przepisem Instrukcji *Musicam sacram*, n. 19.

14. Ważną jest rzeczą, aby zazwyczaj cała wspólnota gromadziła się na uczestnictwo w liturgii; niekiedy jednak pożyteczne będzie sprawowanie jakiejś czynności liturgicznej w mniejszym zgromadzeniu, np. z udziałem alumnów, którzy dopiero co wstąpili do seminarium i potrzebują katechezy liturgicznej, o której była mowa wyżej w n. 8, albo w seminariach regionalnych — z udziałem alumnów tej samej diecezji, albo w innych okolicznościach. Trzeba jednak pamiętać o tym, aby takie zgromadzenia nie naruszały jedności całej wspólnoty i aby były zachowane przepisy Stolicy Świętej²³.

15. Należy więc dbać o to, aby jasno uwydatniała się eklezjalna natura zgromadzenia liturgicznego. Wspólnota seminaryjna jest częścią Kościoła odróżniającą się od innych ludzkich wspólnot i ugrupowań; trzeba więc, aby wyrażała Kościół i pozostawała otwarta na całą społeczność kościelną. Z tej też racji niech czasem, zwłaszcza w szczególnych okolicznościach, przylączy się do liturgicznych obchodów parafialnych, a zwłaszcza niech uczestniczy w tej pełni celebracji, której przewodniczy biskup.

Udział w liturgicznym życiu diecezji, wokół osoby biskupa, zalecony wszystkim wiernym²⁴, jest potrzebny szczególnie tym, którzy mają być przyszłymi współpracownikami biskupa. Stosowną więc jest rzeczą, aby alumni seminarium, a zwłaszcza diakoni, otaczali swego biskupa w większe uroczystości, szczególnie w ciągu paschalnego triduum lub w innych okolicznościach, zgodnie z tradycją diecezji,

²² Por. KL, n. 28.

²³ Por. Kongregacja Kultu Bożego, Instrukcja o mszach z udziałem małych grup, z 15 maja 1969: AAS 61 (1969), ss. 806 nn.

²⁴ Por. KL, n. 41.

i aby wówczas pełnili posługi wynikające ze święceń lub przyjętego upoważnienia, czy to w kościele katedralnym czy to w innych kościołach, w których biskup celebryje. Może się tu wyłaniać pewna trudność w seminariach, w których przebywają alumni z różnych diecezji. Tym alumnom również należy stworzyć możliwość uczestniczenia w życiu swoich diecezji i w liturgii sprawowanej przez poszczególnych biskupów; niech jednak uczą się posługiwać kościołowi i biskupowi danego miejsca zgodnie z tradycją.

d) Sama celebrycja.

16. Niech alumni pamiętają, że czynności liturgiczne nie są czynnościami prywatnymi, lecz celebrycjami Kościoła, które należą do całego ciała Kościoła, ukazują je i tworzą; są przeto normowane prawami Kościoła²⁵. Dlatego sprawowanie liturgii w seminarium winno być wzorowe, zarówno pod względem obrzędowym, jak duchowym i duszpasterskim²⁶, tak z zachowaniem przepisów i tekstu ksiąg liturgicznych, jak i w zgodzie z zasadami podanymi przez Stolicę Apostolską i przez konferencję biskupią.

17. Aby alumni mogli z większym duchowym pożytkiem wchodzić w bogactwa liturgii oraz praktycznie się przygotować do przyszłej posługi, należy zachować zdrową różnorodność w sposobie sprawowania czynności liturgicznych oraz uczestniczenia w nich²⁷.

Różnorodność ta będzie dotyczyć sposobu sprawowania Mszy, nabożeństw słowa, nabożeństw pokutnych lub chrzcielnych, struktury błogosławieństw; obrzędy będą sprawowane z większą lub mniejszą okazałością, będą przystosowane do różnych okoliczności i wymagań, z uwzględnieniem zezwoleń lub zaleceń ksiąg liturgicznych oraz postanowień Stolicy Apostolskiej.

Chodzi tu o umiejętność prawidłowego wyboru spośród wielu możliwości zaofiarowanych przez księgi liturgiczne, o wybór nowych tekstów, o ich układanie i wypowiedzanie dostosowane do różnych okazji (prośby w modlitwie powszechnej, zachęty). Obowiązkiem profesorów seminarium jest nie tylko pomóc alumnom i pokierować nimi, lecz także cierpliwie ich poprawiać, tak aby przyswoili sobie właściwe pojęcie liturgii, oparte na poczuciu Kościoła i na jego nauce.

W ten sposób przyszli kapłani skutecznie nauczą się nie tylko stosować w praktyce duszpasterskiej różne możliwości stwarzane przez odnowioną liturgię, lecz także przywykną zachowywać słuszne granice.

18. Wspomniana wyżej troska o różnorodność w sprawowaniu liturgii nie powinna bynajmniej odwracać uwagi od potrzeby przyswa-

²⁵ Por. KL, nn. 23 i 26.

²⁶ Por. niżej, n. 46.

²⁷ Por. RFIS, n. 52.

jania sobie niezmiennych elementów liturgii pochodzących z Bożego ustanowienia²⁸. Struktura liturgii bowiem pozostaje zawsze ta sama, wiele też ważnych czynności i tekstów często się powtarza; trzeba więc alumnom pomagać, aby głębiej wnikali w te elementy liturgii, aby nad nimi rozmyślali i znajdowali w nich smak duchowego pokarmu.

19. Bardzo pożyteczna jest dla alumnów zażyłość z językiem łacińskim i ze śpiewem gregoriańskim. Nie tylko wiernym należy zapewnić możliwość zanoszenia wspólnej modlitwy i śpiewu w wielkich zgromadzeniach zgodnie z postanowieniem Soboru Watykańskiego II²⁹, lecz także trzeba, aby przyszli kapłani byli głęboko zakorzenieni w tradycji modlącego się Kościoła, aby docierali do oryginalnego sensu tekstów i mogli porównywać tłumaczenia na języki nowożytny z tekstem oryginalnym.

e) Przygotowanie alumnów do przyszłych zadań duszpasterskich w dziedzinie liturgii

20. Starannie należy dbać o to, aby alumni byli przygotowani do przyszłych zadań duszpasterzy i przewodników liturgicznego zgromadzenia wiernych. Niech nauczą się wszystkiego, co dotyczy godnego sprawowania liturgii, a zwłaszcza Mszy świętej³⁰.

Trzeba jednak unikać w tej dziedzinie dwóch błędów:

1) aby alumni nie pojmowali i nie przeżywali celebracji liturgicznej jako zwykłego ćwiczenia mającego ich przygotować do przyszłej posługi duszpasterskiej; winni tutaj i teraz, zgodnie ze swoją obecną sytuacją świadomie, mądrze i pobożnie uczestniczyć w misterium liturgii;

2) aby nie ograniczali się do wyboru tylko tych tekstów, które, jak sądzą, odpowiadają wiernym, jacy kiedyś będą powierzeni ich pasterskiej pieczy; trzeba, aby teraz zgłębiali bogactwa modlitwy Kościoła, ażeby nimi przepojeni, mogli potem udzielać ich swoim wiernym.

21. Niech alumni starają się przez odpowiednie ćwiczenia duszpasterskie wprowadzać w czyn to, czego doświadczyli i czego się nauczyli w seminarium. Czasem odpowiednim dla bezpośredniego wtajemniczenia w posługę liturgiczną, dzięki czemu alumni zostają wprowadzeni w funkcje, jakie mają wykonywać w celebracjach parafialnych, są różne okoliczności nadarzające się w ciągu roku szkolnego, przede wszystkim zaś wakacje, wreszcie — gdy chodzi o kurs bardziej intensywny — czas pod koniec studiów teologicznych, gdy

²⁸ Por. KL, n. 21.

²⁹ Por. KL, n. 54.

³⁰ Por. Kongregacja Obrzędów, Instrukcja O kulcie Tajemnicy Eucharystii z 25 maja 1967: AAS 59 (1967), n. 20, ss. 552—553.

przyszli kapłani, wyświęceni już na diakonów, mają większe możliwości posługiwania w liturgii. Aby zaś to wtajemniczenie odpowiadało swemu celowi i sprzyjało przygotowaniu alumnów, winno się odbywać pod kierunkiem i kontrolą profesorów seminarium lub osób odpowiedzialnych za liturgię w diecezji³¹.

2. ZASADY DOTYCZĄCE POSZCZEGÓLNYCH CZYNNOŚCI LITURGICZNYCH

a) Msza i kult eucharystyczny

22. Ofiara eucharystyczna niech się ukazuje alumnom jako prawdziwe źródło i szczyt całego życia chrześcijańskiego. Niech przez nią uczestniczą w miłości Chrystusa, czerpiąc z tego obfitego źródła nadprzyrodzoną moc dla swego duchowego życia i apostołskiej pracy³². Trzeba często mówić o tym w homilii w codziennych okolicznościach. Starannie należy wpajać alumnom takie nastawienie do Mszy świętej i do Najświętszego Sakramentu Eucharystii, jakiego może nie przyswoili sobie jeszcze przed wstąpieniem do seminarium.

Niech zdobywają głębokie przeświadczenie, że kapłani wypełniają w ofierze eucharystycznej swoje główne zadanie; że w tej ofierze nieustannie dokonuje się dzieło naszego odkupienia; że kiedy kapłani jednoczą się z działaniem Chrystusa kapłana, codziennie całych siebie ofiarują Bogu³³.

23. Trzeba więc nade wszystko, aby codzienne sprawowanie Eucharystii mające swe dopełnienie w sakramentalnej komunii, przyjmowanej z całkowitą wolnością i godnie, było ośrodkiem całego życia seminarium i aby alumni świadomie w nim uczestniczyli³⁴.

Wyłączwszy okoliczności, o których była mowa w n. 14, Msza winna być działaniem całej społeczności seminaryjnej, w którym każdy bierze udział zgodnie ze swoją sytuacją. Dlatego chwalebna jest rzeczą, jeżeli kapłani mieszkający w seminarium i nie zobowiązani z racji duszpasterskich do sprawowania Mszy gdzie indziej, koncelebrują Mszę wspólnotową; podobnie, jeśli diakoni, akolici i lektorzy wykonują swoje posługi³⁵.

Pożądane jest, aby zawsze pewne części Mszy były śpiewane³⁶.

24. Godna polecenia jest w seminarium Komunia pod obiema po-

³¹ Por. RFIS, nn. 94, 97—99.

³² Por. KK, n. 11; Dekret o przystosowanej odnowie życia zakonnego (DZ), n. 6; RFIS, n. 52; Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis* z 4 marca 1979: AAS 71 (1979), ss. 310 nn.

³³ Por. Dekret o posłudze i życiu kapłanów (DK), n. 13.

³⁴ Por. RFIS, n. 52.

³⁵ Por. wyżej, n. 10 i niżej, n. 41.

³⁶ Por. Instrukcja *Musicam sacram* z 5 marca 1967: AAS 59 (1967) ss. 300 nn., por. także OWMR.

staciami, ponieważ zachowuje pełniejszy kształt znaku³⁷; trzeba przy tym zachować zasady podane w Ogólnym wprowadzeniu do Mszału Rzymskiego oraz zarządzenia biskupów.

25. W czasie wakacji duchowa dojrzałość alumnów i umiłowanie powołania kapłańskiego okazuje się w pilnym i stałym uczestnictwie we Mszy świętej w ciągu tygodnia.

26. Z uwagi na pewne zwyczaje tu i ówdzie powstające, trzeba przyszłym prezbiterom stanowczo przypominać, że Kościół usilnie zaleca kapłanom codzienne sprawowanie ofiary eucharystycznej, będącej aktem Chrystusa i Kościoła oraz składanej za zbawienie całego świata. Kapłani powinni tak czynić, choćby nie byli związani obowiązkami duszpasterskimi i choćby nie była możliwa obecność wiernych³⁸.

27. Poprzez udział we Mszy świętej z prawą pobożnością i pogłębioną wiarą należy alumnów prowadzić ku gorącej pobożności eucharystycznej, w myśl encykliki *Mysterium fidei* oraz Instrukcji *Eucharisticum mysterium*³⁹. Należy im więc zalecać, aby po komunii jakiś czas trwali na modlitwie i aby w ciągu dnia przychodzili do kaplicy na modlitwę wobec Najśw. Sakramentu. W pewnych dniach w roku może odbywać się wystawienie Najświętszego Sakramentu zgodnie z zasadami zawartymi w tejże Instrukcji⁴⁰ i podanymi przez miejscowego ordynariusza.

Podczas wyposażania kościoła seminaryjnego tabernakulum z Najświętszym Sakramentem należy tak umieścić, aby sprzyjało modlitwie osobistej i aby alumni mieli łatwy dostęp do Pana, któremu także prywatnie winni oddawać cześć⁴¹.

b) Liturgia Godzin

28. Po przeprowadzeniu reformy Liturgii Godzin⁴² zostały otwarte obfite duchowe źródła modlitwy Kościoła zwłaszcza dla prezbiterów, diakonów i zakonników zobowiązanych do chóru, a także dla całego ludu chrześcijańskiego, który jest usilnie zapraszany do gorli-

³⁷ Por. Instrukcja o kulcie Tajemnicy Eucharystii, n. 32: AAS 59 (1967), s. 558: „W tej bowiem fermie (...) pełnej ujawnia się charakter eucharystycznej i dobitniejszy wyraz znajduje wola, mocą której nowy i wieczny Testament doznaje zatwierdzenia w Krwi Pańskiej, a nadto odniesienie uczy eucharystycznej do uczy eschatologicznej w królestwie Ojca”.

³⁸ Por. DK, n. 13; Paweł VI, Encyklika *Mysterium fidei* z 3 września 1965: AAS 57 (1965) s. 761.

³⁹ Paweł VI, Encyklika *Mysterium fidei*: AAS 57 (1965), s. 770—773; Instrukcja o kulcie Tajemnicy Eucharystii, zwłaszcza nn. 38 i 50; por. także Rytuał *Komunia święta i kult Tajemnicy Eucharystycznej poza Mszą świętą*, Typis Polyglottis Vaticanis 1973; DK, n. 18.

⁴⁰ Por. Instrukcja o kulcie Tajemnicy Eucharystii, nn. 62—66.

⁴¹ Por. tamże, n. 53.

⁴² Por. Paweł VI, Konstytucja Apostolska *Laudis canticum* z 1 listopada 1970: AAS 63 (1971), ss. 527 nn.

wego w niej udziału⁴³. Z tej to racji w wielkim poszanowaniu winni mieć w seminarium liturgię godzin nie tylko ci, którzy otrzymali nakaz jej sprawowania, to jest prezbiterzy i diakoni, lecz także cała społeczność alumnów.

29. Trzeba więc podtrzymywać w seminarium wspólne sprawowanie godzin modlitwy i często, zwłaszcza w niedziele i święta, czynić to z zastosowaniem śpiewu; przewodniczący modlitwie niech w bardzo krótkich słowach wprowadza w nią alumnów; w ten sposób alumni stopniowo zasmakują, zrozumieją i umiłują bogactwo modlitwy liturgicznej oraz będą z niej czerpać natchnienie dla osobistej modlitwy i kontemplacji; niech liturgia godzin harmonizuje z innymi zwyczajowymi ćwiczeniami pobożności, bynajmniej ich nie wykluczając.

30. Z zasady należy wspólnie sprawować, z zachowaniem odpowiedniej pory dnia, jutrznię jako modlitwę poranną i nieszpory jako modlitwę wieczorną, które „zgodnie z czcigodną tradycją Kościoła (należy uważać) za główne części codziennego oficjum”⁴⁴.

O ile to możliwe, modlitwa na zakończenie dnia (completorium) niech będzie modlitwą przed spoczynkiem, a jeśli nie można jej odmówić wspólnie, niech alumni zanoszą ją do Boga prywatnie.

Gdzie istnieje zwyczaj przeznaczania na modlitwę wspólną także jakiegoś czasu w ciągu dnia, wypada wówczas sprawować godzinę pośrednią (hora media). Godną pochwały rzeczą jest sprawowanie godziny czytań, szczególnie w wigilię niedziel i uroczystości, niekiedy w postaci „wigilii przedłużonej”, tak jak jest ona opisana w Księdze Liturgii Godzin.

Wreszcie, w czasie rekolekcji sprawowanie liturgii godzin w całości będzie odpowiednim podkreśleniem momentów modlitwy.

31. Starannie należy wyrabiać u alumnów takie wewnętrzne usposobienie, aby podczas święceń diakonatu dobrowólnie i z całą świadomością przyjęli nakaz sprawowania całego cyklu liturgii godzin. Kościół bowiem zobowiązuje wyświęconych do modlitwy liturgicznej, „ponieważ modlitwa Chrystusowa ma trwać nieprzerwanie w Kościele. Stanie się to wtedy, kiedy przynajmniej oni będą spełniali stale i niezawodnie to, co jest zadaniem całej wspólnoty wierzących”⁴⁵.

Niech więc przełożeni seminarium pamiętają, że dla należytego przygotowania alumnów do modlitwy liturgicznej oprócz żywego doświadczenia liturgii konieczne jest szczególnie: wyłożenie zasad doktrynalnych podanych w *Ogólnym wprowadzeniu do liturgii godzin*, a także przekazanie odpowiedniego rozumienia psalmów, tak, aby w

⁴³ OWLG (Ogólne wprowadzenie do Liturgii Godzin), nn. 20, 22, 26—27.

⁴⁴ Por. KL, n. 89.

⁴⁵ IGLH, n. 28; DK, n. 13.

świetle Nowego Testamentu i Tradycji odczytywali w nich misterium Chrystusa oraz podtrzymywali nimi własną modlitwę⁴⁶.

c) Dzień Pański i rok liturgiczny

32. Dzień Pański niech będzie dla seminarzystów — czy to gdy uczestniczą we Mszy w seminarium czy zostają wysłani do parafii — tak z racji sprawowania liturgii, jak z racji układu całego dnia, „najstarszym i pierwszym dniem świątecznym”, który należy tak przedstawić i wpoić w pobożność alumnów, aby był radosnym obchodem misterium paschalnego⁴⁷.

Ze szczególną gorliwością należy obchodzić w seminarium doroczny cykl mistriów Chrystusa, w myśl Konstytucji *Sacrosanctum Concilium*⁴⁸.

Obok zgodnego z zasadami ksiąg liturgicznych sprawowania Mszy i liturgii godzin należy zadbać o to, aby dzień Pański oraz główne obchody ku czci Chrystusa, Matki Najświętszej i świętych odznaczały się charakterem świątecznym i były dniami radości.

Szczególną wagę należy przywiązywać do obchodzenia dni ku czci świętych danej diecezji lub regionu, kiedy seminarium jest „regionalne”, oraz przedstawiać alumnom życie i duchowość świętych. Należy również starannie obchodzić rocznicę poświęcenia kościoła katedralnego i rocznicę święceń miejscowego biskupa.

Każdy z tych obchodów winien być przygotowany przez katechezę, która byłaby odpowiednia do potrzeb zarówno dzisiejszych alumnów jak i przyszłych prezbiterów, nie zaniedbując duszpasterskiej wartości niektórych zwyczajów ludowych. Cały rok liturgiczny, obejmując nie tylko sprawowanie liturgii, ale i codzienne życie, winien być jakby duchową drogą ku zjednoczeniu z misterium Chrystusa.

33. Trzeba zapewnić alumnom w ciągu lat przygotowania w seminarium takie wychowanie, aby przeżyli obchód okresów i uroczystości roku liturgicznego z całą ich okazałością. Kiedy potem staną się prezbiterami i oddadzą się kapłańskiemu posługiwaniu, obchodzenie uroczystości będzie poszerzać zakres ich apostołskiej pracy; będą musieli powtarzać obchody w wielu miejscach i to często w formie prostszej niż przewidują to księgi liturgiczne.

Dlatego ten wzniosły sposób, w jaki alumni przeżywają w seminarium rok liturgiczny, niech posłuży im za przykład dla przyszłej służby duszpasterskiej i jako podstawa, na której potem będzie się opierało ich rozmyślanie i nauczanie o roku liturgicznym.

34. Słuszna i stosowna pedagogia w tej dziedzinie nie może przeczyć szczególnego nastawienia naszych czasów: w niektórych okoli-

⁴⁶ RFIS, n. 53.

⁴⁷ Por. KL, n. 106

⁴⁸ Por. nn. 102—105, 108—111.

cach nie odznaczających się żywą wiarą ludzie nie wykazują większej skłonności do głębokiego pomowania okresów liturgicznych i świąt. Trzeba więc mieć na uwadze tych alumnów, którzy przed wstąpieniem do seminarium nie zdobyli głębszego doświadczenia roku liturgicznego; należy im ułatwiać zrozumienie jego nadprzyrodzonego znaczenia, aby poznali głębszy wymiar zbawczych wydarzeń i doznali ukrytej w nich łaski.

d) Sakrament pokuty

35. W życiu wewnętrznym przyszłych kapłanów wielkie znaczenie ma sakrament pokuty, który, jako sakrament, najwięcej spośród innych aktów pokutnych może przyczynić się do wyrobienia wewnętrznych dyspozycji koniecznych do naśladowania Chrystusa i przejęcia się duchem Ewangelii: do coraz pełniejszego nawrócenia, do oczyszczenia serca, do zdobycia cnoty pokuty i prowadzenia życia ukrzyżowanego.

36. Niech alumni często przystępują do tego sakramentu, aby zdobywali łaskę odpowiednio do swoich codziennych duchowych wysiłków⁴⁹. Częsta spowiedź bowiem „nie jest to (...) tylko powtarzanie obrzędów ani psychologiczne ćwiczenie, lecz nieustanna troska o doskonalenie łaski chrztu, abyśmy nosząc w naszym ciele umartwienie Jezusa Chrystusa, coraz bardziej ukazywali w sobie życie Jezusa”⁵⁰.

Przystąpienie do sakramentu pokuty jest aktem głęboko osobistym i winno się dokonywać pojedynczo; winno zachowywać swój charakter liturgiczny i z zasady odróżniać się od kierownictwa duchowego. Częstotliwość tego aktu winna być określana w porozumieniu z własnym spowiednikiem, zgodnie z tradycją duchowych mistrzów i prawami Kościoła.

Celem jaśniejszego ukazania eklezjalnej natury pokuty⁵¹ wskazaną będzie rzeczą sprawować niekiedy, zwłaszcza w Wielkim Poście i z okazji rekolekcji, celebracje pokutne w sposób podany w Rytuale Rzymskim, albo bez spowiedzi sakramentalnej albo ze spowiedzią i rozgrzeszeniem indywidualnym; w tym ostatnim przypadku należy uszanować wolność każdego.

e) Sprawowanie święceń i obrzędów przygotowawczych

37. Kościół towarzyszy kandydatom do prezbiteratu w tej drodze podobnie jak kandydatom do wtajemniczenia, to jest nie tylko przez formację doktrynalną i duchową, lecz także poprzez obrzędy.

⁴⁹ Por. RFIS, n. 55

⁵⁰ Rytuał Rzymski, Obrzędy Pokuty, Wprowadzenie, n. 7; por. Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*; AAS 71 (1979), ss. 314 nn.

⁵¹ Por. tamże, n. 22.

W miarę postępu studiów i zgodnie z zasadami podanymi przez konferencję biskupią, kiedy wiadomo, że zamiar kandydatów poparty koniecznymi przymiotami, staje się wystarczająco dojrzały, są oni zapraszani do publicznego wyrażenia tegoż zamiaru; biskup zaś po wyrażeniu pisemnej akceptacji, mocą której dokonuje się przyjęcie ze strony Kościoła, sprawuje z ich udziałem obrzęd przyjęcia do grona kandydatów do diakonatu i prezbiteriatu⁵².

Po zachowaniu odstępów czasu, ustalonego przez Stolicę Apostolską lub przez konferencję biskupią albo też wymagającego ustalenia, ci sami kandydaci w ciągu studiów teologicznych⁵³ „winni przyjąć posługi lektora i akolity, jeśli ich jeszcze nie przyjęli, oraz winni je przez odpowiedni czas wykonywać, aby się lepiej przygotować do przyszłej służby słowu Bożemu i ołtarzowi”⁵⁴.

38. Sprawowanie tych obrzędów wraz z poprzedzającym je pouczeniem stworzy alumnom sposobność do wzajemnej modlitwy i ułatwi im lepsze zrozumienie zadań, jakie mają podjąć, ich znaczenia i obowiązków, a także wprowadzi ich w duchowość odpowiadającą poszczególnym posługom i święceniom. Zasadnicze elementy tego przygotowania duchowego i doktrynalnego można łatwo wyprowadzić z postanowień Motu proprio *Ad pascendum*⁵⁵ i *Ministeria quaedam*⁵⁶ na temat obowiązków lektora i akolity.

Obrzędy te będą sprawowane w miarę możliwości z udziałem całej wspólnoty seminaryjnej, w parafii kandydatów albo w seminarium.

39. Święcenia diakonów i prezbiterów, chociaż z dużym pożytkiem duszpasterskim można je będzie sprawować zarówno we własnych parafiach kandydatów, jak i w parafiach, w których pełnili już jakąś posługę są radosnym wydarzeniem dla całej społeczności diecezjalnej. Powinna być ona o nich powiadomiona i na nie zaproszona. Sprawowanie tych obrzędów winno być przygotowane bardzo starannie i godnie, a biskupa winni otaczać jego prezbiterzy i diakoni, alumni seminarium i wierni.

40. Święcenia mają bardzo głęboki wpływ na życie seminarium. Nie tylko kandydaci do święceń, ale i wszyscy alumni seminarium winni być do nich przygotowani przez odpowiednią katechezę opartą na obrzędach i tekstach, która im bardzo pomoże poznać autentyczną naukę na temat kapłaństwa i duchowy kształt apostołskiego życia.

41. Niech lektorzy i akolici wykonują swoje posługi. Diakoni zaś, zanim zostaną dopuszczeni do prezbiteratu, niech przez pewien czas

⁵² Por. Paweł VI, Motu proprio *Ad pascendum* z 15 sierpnia 1972, I i III: AAS 64 (1972), ss. 538—539.

⁵³ Por. tamże, IV: AAS 64 (1972), s. 539.

⁵⁴ Tamże, II: AAS 64 (1972), s. 539.

⁵⁵ Por. tamże, I c: AAS 64 (1972), s. 539.

⁵⁶ Por. *Ministeria quaedam*, V i VI: AAS 64 (1972), s. 532—533.

wypełniają funkcje wynikające ze święceń, w seminarium lub w parafiach, lub też u boku swego biskupa.

42. Jasną jest rzeczą, że skoro Kościół dokonał tak znacznej zmiany dyscypliny i obrzędów związanych ze stopniami wiodącymi do kapłaństwa, wychowawcy seminarium winni zająć taką postawę i zastosować takie metody wychowawcze, aby ta nowa dyscyplina łatwiej przyniosła wszystkie swoje owoce.

CZĘŚĆ DRUGA

WYKŁADY LITURGII W SEMINARIACH

a) Zasada ogólna

43. Oprócz pierwszego i podstawowego wtajemniczenia w liturgię, które w razie potrzeby powinno mieć miejsce tuż po wstąpieniu alumnów do seminarium, o czym była mowa wyżej w n. 8⁵⁷, konferencje biskupie winny zarządzić, aby w Programie formacji nauka liturgii zajmowała w czteroletnim teologicznym miejscu zgodnie z przepisem Konstytucji *Sacrosanctum Concilium*, n. 16: „W seminariach i zakonnych domach studiów naukę świętej liturgii należy zaliczyć do przedmiotów koniecznych i ważniejszych, na wydziałach zaś teologicznych do przedmiotów głównych, a wykładać ją z uwzględnieniem zarówno aspektu teologicznego i historycznego, jak i duchowego, duszpasterskiego oraz prawnego”. Przepisy te, bardziej szczegółowo ujęte w n. 79 „Podstawowego programu”, winny być rozumiane we właściwym dla nich sensie oraz wprowadzone w życie zgodnie z tym, co jest wskazane w następnych paragrafach.

b) Właściwy przedmiot i cel tej dyscypliny

44. Nauka liturgii winna być wykładana zgodnie z dzisiejszymi potrzebami; trzeba tu zwracać uwagę przede wszystkim na dziedzinę teologii, duszpasterstwa i ekumenizmu:

a. Dla liturgicznej formacji przyszłych kapłanów szczególne znaczenie posiada ściśle powiązanie między liturgią i nauką wiary. Przy wykładzie tej dyscypliny należy ten związek odpowiednio naświetlić. Kościół modląc się wyraża bowiem przede wszystkim swoją wiarę, tak że „prawo modlitwy określa prawo wiary”⁵⁸. Dlatego nie

⁵⁷ To pierwsze wtajemniczenie liturgiczne może stanowić część „Wprowadzenia w misterium Chrystusa i w historię zbawienia”, o którym jest mowa w DFK, nr 14 i w RFIS, n. 62.

⁵⁸ Por. Prosper z Akwitanii, *Indiculus*, rozdz. 8: Denzinger-Schönmetzer, n. 246.

tylko trzeba wiernie zachować „prawo modlitwy”, aby nie zostało naruszone „prawo wiary”, lecz i na odwrót ci, którzy zajmują się świętą teologią, powinni wnikliwie badać tradycję kultu Bożego, zwłaszcza kiedy mówią o naturze Kościoła oraz wykładają naukę o sakramentach i o ich dyscyplinie.

b. Jeśli chodzi o aspekt pastoralny, jest rzeczą najwyższej wagi, aby przyszli kapłani właściwie i w pełni rozumieli odnowę liturgii podjętą przez Sobór Watykański II w świetle zdrowej nauki i tradycji, nie tylko zachodniej, lecz także wschodniej. Należy wyłożyć alumnom zasady odnowy liturgicznej, aby lepiej zrozumieli racje, na których opierają się przystosowania lub zmiany przez Kościół postanowione; aby potrafili dostrzec także inne modyfikacje, których słusznie można pragnąć; aby przy obecnym rozrządzaniu poważnych i trudnych zagadnień odróżniali niezmienną część liturgii, jako pochodzącą z Bożego ustanowienia, od innych części podlegających zmianie⁵⁹.

c. Także dialog ekumeniczny rozwinięty przez Sobór Watykański II domaga się odpowiedniego przygotowania w zakresie wiedzy liturgicznej. W dialogu tym poruszane są bowiem liczne i trudne kwestie z dziedziny liturgii; do właściwej ich oceny trzeba alumnow przygotować.

c) Zakres nauki liturgii i metoda wykładu

45. Do każdej konferencji biskupiej należy dokładniejsze określenie w Programie formacji sposobu, w jaki wiedza liturgiczna ma być wykładana w seminarium. W dodatku do tej Instrukcji tytułem przykładowy podany jest wykaz zagadnień, które należałoby omówić; tutaj wymienia się tylko ogólniejsze zasady:

46. Przede wszystkim należy alumnom wyjaśnić czynności liturgiczne, to jest wchodzące w ich zakres teksty, obrzędy i znaki.

Trzeba tak wyłożyć prośby i modlitwy wypowiedziane w liturgii, aby ukazały się zawarte w nich skarby doktrynalne i duchowe. Nie wystarczy przy tym odczytanie ich w przekładzie na języki nowożytny, lecz trzeba sięgnąć do tekstów oryginalnych oraz poprzez je świadectwem Pisma świętego i tradycji Ojców. Ponadto (trzeba pamiętać), że tylko ci potrafią właściwie zrozumieć rodzaj literacki chrześcijańskiej eucharystii a zwłaszcza psalmów, którzy zdobyli już pewną formację w dziedzinie literatury.

Niech profesor liturgii starannie wyłoży również treść owych Wprowadzeń (Institutionum), które zostały zamieszczone w Mszałe i księdze Liturgii Godzin, oraz Wstępów (Praenotanda) podanych na początku każdej części Rytuału Rzymskiego. W dokumentach tych bowiem przedstawiona jest zarówno doktryna teologiczna, jak aspekt

⁵⁹ Por. RFIS, n. 79; por. KL, n. 21.

pastoralny i duchowy nie tylko obrzędów lecz także składających się na nie elementów. Bardzo często też w dokumentach tych są podane różne sposoby wykonywania tego samego obrzędu; niech więc profesor tak ukształtuje rozeznanie alumnów, aby potem umieli rozróżniać sposoby, jakie zgodnie z prawem można stosować zależnie od okoliczności, i aby rozumieli, dlaczego rubryki mówią: „z zasady”, „stosownie do warunków” lub „jest rzeczą chwalebna”.

47. Duże znaczenie ma obecnie historia liturgii⁶⁰, dlatego radzi się aby w wykładach dokładnie zostały przedstawione dzieje obrzędów, co pozwoli lepiej uchwycić ich znaczenie oraz odróżnić niezmiennie części liturgii, pochodzące z Bożego ustanowienia od tych, „które z biegiem lat mogą lub nawet powinny być zmienione, jeśli wkradły się do nich elementy, które niezupełnie dobrze odpowiadają wewnętrznej naturze samej liturgii, albo jeżeli te części stały się mniej odpowiednie”⁶¹. Trzeba również wykazać, jak to Kościół w różnych okolicznościach dostosowuje metody duszpasterskie do różnych zwyczajów i kultury ludów. Z historycznych dokumentów dotyczących obrzędów może również z wielkim pożytkiem czerpać teologia sakramentów, osiągając przez to większą jasność i pewność.

48. W historycznym opisie obrzędów należy również przywiązywać odpowiednią wagę do tradycji Kościołów Wschodnich. „W nich bowiem, sławnych czcigodną starożytnością, jaśniej tradycja, pochodząca od Apostołów poprzez Ojców, która stanowi cześć przez Boga objawionego i niepodzielnego dziedzictwa Kościoła powszechnego”⁶². Także względ duszpasterski pobudza obecnie wszystkich do poznawania wschodnich liturgii.

49. Pożyteczną jest rzeczą, aby oprócz wykładu poszczególnych czynności liturgicznych przedstawiona została teologia całej liturgii zgodnie z treścią nn. 5—11 Konstytucji *Sacrosanctum Concilium*; w tym celu należy zapewnić głębsze poznanie paschalnego misterium Chrystusa, „z którego czerpią swoją moc wszystkie sakramenty i sakramentalia”⁶³, historii zbawienia⁶⁴, obecności Chrystusa w liturgii świętej⁶⁵, a także zbadać pojęcie znaku, skoro liturgia posługuje się widzialnymi znakami dla oznaczenia niewidzialnej rzeczywistości boskiej⁶⁶ i przez znaki w sposób dla każdego z nich właściwy dokonuje się uświęcenia człowieka⁶⁷. Niech na tej podstawie jasne się okaże, iż zgromadzenie liturgiczne objawia Kościół Boży; jest bowiem

⁶⁰ Por. wyżej, n. 44 a.

⁶¹ Por. KL, n. 21.

⁶² Por. Dekret o Kościołach Wschodnich katolickich (DKW), n. 1.

⁶³ Por. KL, n. 61.

⁶⁴ Por. KL, n. 5.

⁶⁵ Por. KL, n. 6—7.

⁶⁶ Por. KL n. 33.

⁶⁷ Por. KL, n. 7.

Kościół ludem Bożym obdarzonym jednością i nacechowanym różnorodnością posług⁶⁸.

50. Do pogłębionego teologicznie wykładu liturgii a także do rozwiązania wielu trudności wylaniających się przed duszpasterzami w dziedzinie ukształtowania i rozwijania liturgii w znacznej mierze mogą się przyczynić pewne wyniki współczesnych nauk humanistycznych, jak antropologia, socjologia, lingwistyka, historia porównawcza religii itd.; w wielu przypadkach rzucają one obfite światło, oczywiście w granicach określonych nadprzyrodzonym charakterem liturgii. Trzeba w tej dziedzinie budzić u alumnów właściwe rozeznanie, aby potrafili słusznie oceniać znaczenie wspomnianych nauk i uniknąć wszystkiego, co by prowadziło do podważenia właściwej dla katolickiego kultu mocy nadprzyrodzonej.

W związku ze stosowaniem tych nauk należy ponadto trzymać się zasady, „by nie tyle mnożyć przedmioty, ile raczej uwzględniać w ramach przedmiotów już ustalonych wykład nowych zagadnień lub aspektów”⁶⁹.

d) Przymioty profesora liturgii i związek tego przedmiotu z innymi przedmiotami wykładanymi w seminarium

51. Dla zapewnienia właściwego wykładu tych zagadnień trzeba, aby w seminarium był specjalny profesor należycie przygotowany do wykładania nauki liturgii, o ile to możliwe w jednym spośród do tego celu przeznaczonych instytutów⁷⁰. Winien znać teologię i historię, być obeznanym z dziedziną duszpasterstwa i posiadać zrozumienie publicznej modlitwy Kościoła. Powinien mieć świadomość, że jego rola nie jest czysto naukowa czy techniczna, ale raczej mistagogiczna; ma on wprowadzać alumnów w życie liturgiczne i w jego duchową treść.

52. Profesorowie wykładający Pismo święte powinni pamiętać, że obecna odnowiona liturgia ofiaruje wiernym obfity wybór czytań biblijnych, a ponadto wszystkie czynności liturgiczne i znaki czerpią znaczenie z Pisma świętego⁷¹. Stąd też przyszłym kapłanom konieczna będzie pełniejsza znajomość ksiąg świętych i historii zbawienia, i to nie tylko wiedza egzegetyczna, ale „serdeczne i żywe umiłowanie Pisma świętego, o którym świadczy czcigodna tradycja obrządków wschodnich i zachodnich”⁷².

53. Do rozwoju studium liturgii niemało może się przyczynić koordynacja z innymi przedmiotami, zalecona przez sam Sobór Wa-

⁶⁸ Por. KL, n. 26—32; 41—42.

⁶⁹ RFIS, n. 80.

⁷⁰ Por. KL, n. 15; Instrukcja Kongregacji Obrzędów o należytych wykonaniu Konstytucji o liturgii, z 26 września 1964, n. 11: AAS 56 (1964), s. 879.

⁷¹ Por. KL, n. 24.

⁷² Tamże.

tykański II⁷³. Tak np. w nauce o sakramentach i o korzystaniu z nich powinna istnieć współpraca między profesorem liturgii oraz tymi, którzy uczą alumnów teologii dogmatycznej, moralnej, pastoralnej i prawa kanonicznego. Niech często ze sobą rozmawiają, aby w ten sposób owocnie i jednomyślnie współdziałali w dążeniu do tego samego celu, aby unikali częstego niebezpieczeństwa powtórzeń i nie przeczyli sobie wzajemnie.

54. Pożądane będzie, aby w miarę możliwości przy układaniu programu wykładów teologicznych tematy liturgiczne były poruszane w tym samym czasie, w którym wykładane są związane z nimi zagadnienia teologiczne, np. aby wraz z wykładem o Kościele były wyjaśniane teologiczne pojęcia dotyczące modlitwy Kościoła itd.

W niektórych seminariach wskazane będzie może, aby ten sam profesor, który wyklada liturgikę, wykladał także całą naukę o sakramentach, byleby był prawdziwie biegły zarówno w teologii sakramentów jak i w wiedzy liturgicznej.

55. Trzeba będzie dołożyć starania, aby z nauki liturgii zostały wydobyte te aspekty, które mogą się złożyć na owo podsumowanie teologii, jakiego w myśl przepisu Podstawowego programu (n. 63) oczekuje się po całym cyklu studiów i jakie winno być wypracowane w ostatnim okresie nauczania teologii.

e) Muzyka i sztuka sakralna

56. Z uwagi na znaczenie muzyki sakralnej w sprawowaniu liturgii alumni winni otrzymać od specjalistów taką formację muzyczną, także praktyczną, jaka będzie im w przyszłości potrzebna do spełniania funkcji przewodników odpowiedzialnych za sprawowanie liturgii. W tej formacji trzeba niewątpliwie liczyć się nie tylko z naturalnymi uzdolnieniami poszczególnych alumnów, lecz także korzystać ze współczesnych metod ułatwiających postęp uczniów w szkołach muzycznych. Chodzi zwłaszcza o to, aby alumni zdobyli nie tyle pewną umiejętność uprawiania muzyki wokalne i instrumentalne, lecz raczej autentyczną formację umysłu i serca, dzięki której potrafiliby poznać i docenić wybitne dzieła dawnej muzyki a we współczesnych eksperymentach dostrzec to, co zdrowe i słuszne⁷⁴.

57. „W czasach studiów filozoficznych i teologicznych klerycy powinni poznać także historię sztuki kościelnej i jej rozwój oraz zdrowe zasady, na których mają się opierać dzieła sztuki kościelnej, aby umieli szanować i konserwować czcigodne zabytki Kościoła oraz dawać odpowiednie rady artystom podczas wykonywania przez nich dzieł sztuki”⁷⁵. Także archeologia starochrześcijańska może się znaczą-

⁷³ KL, n. 16; por. DFK, n. 16; RFIS, n. 90.

⁷⁴ Por. KL, n. 112—121; Instrukcja *Musicam sacram* z 5 marca 1967: AAS 59 (1967), ss. 300 nn.

⁷⁵ Por. KL, n. 129.

nie przyczynić do objaśnienia życia liturgicznego i wiary pierwotnego Kościoła.

58. Konieczną rzeczą jest również, aby uczniowie nauczyli się sztuki mówienia, posługiwania się znakami oraz korzystania ze środków przekazu. Bardzo ważne jest bowiem, aby wierni podczas sprawowania liturgii rozumieli nie tylko to, co mówi lub recytuje kapłan, czy to gdy wygłasza homilię, czy to gdy wypowiada modlitwy i prośby, lecz także to, co powinien wyrazić przy pomocy gestów i czynności. Formacja w tej dziedzinie nabiera w odnowionej liturgii tak wielkiego znaczenia, że zasługuje na szczególną troskę.

f) Praktyka duszpasterska i wtajemniczenie w posługę liturgiczną

59. Praktyczne duszpasterskie wtajemniczenie uczniów w posługę liturgiczną powinno być dokonywane w odpowiedni sposób i przy określonych okazjach w czasie całego trwania studiów⁷⁶; osiągnie ono jednak swój szczyt w ostatnim roku nauki, w którym przyszli kapłani po zacerpnięciu z życia liturgicznego w seminarium ducha prawdziwie chrześcijańskiego, otrzymają dokładniejszą formację w tych samych warunkach, w jakich będą wykonywali swoją posługę kapłańską. Na ten okres praktycznej formacji trzeba będzie położyć szczególny nacisk w duszpasterskich przepisach i pouczeniach, jakie wydawać będą biskupi w związku z przygotowaniem do sakramentów oraz ich sprawowaniem. W przeprowadzeniu tej formacji niech profesorowie seminarium działają w porozumieniu z komisjami liturgicznymi diecezji lub regionu.

Potrzebę dostosowania się do miejscowych warunków i przepisów wymaga także, aby uczniowie poznali i wysoko cenili różne formy poobożności ludowej zalecanej przez władzę Kościoła⁷⁷.

g) Kształcenie niektórych uczniów w zakresie nauki liturgii

60. Aby diecezje miały kapłanów wyspecjalizowanych do nauczania świętej liturgii i do kierowania miejscowymi komisjami liturgicznymi, trzeba odpowiednio przygotować niektórych kandydatów do tych zadań. Po ukończeniu zwykłych studiów w seminarium i po odbyciu pewnego stażu duszpasterskiego, prezbiterzy wyznaczeni do tego przez biskupa powinni być wysłani do jednego ze specjalnych Instytutów założonych przez Stolicę Apostolską lub przez konferencje biskupie⁷⁸. Jest to szczególnie pilne w tych krajach, w których według uznania kompetentnej władzy kościelnej pożądana jest gruntowniejsza adaptacja liturgii.

⁷⁶ Por. wyżej, nn. 20—21.

⁷⁷ Por. KL, n. 13.

⁷⁸ Por. RFIS, n. 85

h) Formacja liturgiczna kapłanów po studiach seminaryjnych

61. W programie formacji kapłańskiej, która zgodnie z przepisami Soboru Watykańskiego II powinna być uzupełnianą i kontynuowaną po ukończeniu studiów seminaryjnych⁷⁹, winna być uwzględniona także liturgia. Jest to słuszne, ponieważ w ciągu studiów w seminarium nie można było wszystkiego wydobyć ze skarbcza świętej liturgii; przemawiają za tym również współczesne warunki życia. Tak szybko bowiem zmieniają się ludzkie obyczaje i formy życia społecznego, że w danym czasie formacji kapłańskiej nie można przewidzieć, jakie potem wyłonią się trudności w pracy duszpasterskiej i jakie mogą rozgorzeć spory teologiczne. Nie można też pomijać różnych opinii publicznych, jakie szybko i szeroko rozpowszechniają się poprzez czasopisma, zjazdy, środki społecznego przekazu. Niektóre z nich zawierają w sobie także trudne kwestie dotyczące liturgii; kapłani z konieczności muszą je rozwiązywać, gdyż wiążą się one z ich codzienną posługą.

ZAKOŃCZENIE

62. Odnowione życie liturgiczne przynosi z dnia na dzień coraz większe owoce; nic w tym dziwnego, ponieważ liturgia w najwyższym stopniu przyczynia się do tego, aby wierni swoim życiem wyrażali oraz ujawniali misterium Chrystusa i rzeczywistą naturę prawdziwego Kościoła. Niech prezbiterzy i alumni seminariów uświadomią sobie, że w tym dobrodziejstwie mają większy udział niż inni wierni; w liturgii bowiem zdobywają głębsze i pełniejsze doświadczenie kapłaństwa i jego wymagań; zostają wezwani, aby naśladowali to, co sprawują. Tak więc ustawiczne studium i praktyka świętej liturgii ciągle przypomina przyszłym kapłanom ową metę, do której zmierzają wszystkie prace apostołskie a także sprawia, że wszelkie wysiłki, z jakimi podejmują studia, praktyki duszpasterskie i życie wewnętrzne, prowadzą do coraz większej dojrzałości i głębokiej jedności. W Rzymie, w siedzibie Kongregacji, dnia 3 czerwca roku 1979, w Uroczystość Zesłania Ducha Świętego.

GABRIEL M. Kard. GARRONE, Prefekt
 † ANTONI M. JAVIERRE ORTAS,
 Arcybiskup tyt. Metensis, Sekretarz

⁷⁹ Por. DFK, n. 22; RFIS, nn. 100—101.

D O D A T E K

WYKAZ ZAGADNIENI, KTÓRE WINNY BYĆ UWZGLĘDNIONE
W LITURGICZNEJ FORMACJI ALUMNÓW

WSPÓLCZESNA POTRZEBA GŁĘBSZEJ FORMACJI LITURGICZNEJ

1. Zgodnie z zasadą Konstytucji „Sacrosanctum Concilium” „W seminariach i zakonnych domach studiów naukę świętej liturgii należy zaliczyć do przedmiotów koniecznych i ważniejszych, na wydziałach zaś teologicznych do przedmiotów głównych, a wykładać ją z uwzględnieniem zarówno aspektu teologicznego i historycznego jak i duchowego, duszpasterskiego oraz prawnego”¹.

Nauka liturgii winna być wykładana tak, aby czyniła zadość dzisiejszym potrzebom:

a) odnowa liturgii rozpoczęta przez Sobór Watykański II a obecnie zmierzająca do szczęśliwego kresu winna być rozumiana w świetle tradycji liturgicznej, i to nie tylko tradycji zachodniej lecz także tradycji Kościołów Wschodnich²:

b) ponieważ Sobór Watykański II dał początek przystosowania liturgii do umysłowości i tradycji narodów³, konieczne jest głębsze badanie tak historyczne jak i teologiczne, aby prawdziwy i autentyczny duch liturgii nie doznał uszczerbku;

c) liczne są i trudne zagadnienia z dziedziny liturgii wylaniające się w dialogu ekumenicznym: nauka o ofierze mszalnej, o kapłaństwie i innych sakramentach; praktyka pastoralna przedstawiona w „Dyrektorium ekumenicznym” i w innych dokumentach Stolicy Apostolskiej;

d) wreszcie — i zwłaszcza — ponieważ „prawo modlitwy ustala prawo wiary”, tradycję liturgiczną należy tak badać, aby naświetlała roztrząsane obecnie zagadnienia zarówno doktrynalne jak i dyscyplinarne dotyczące misterium Chrystusa, Kościoła, sakramentów. Liturgia, która na modlitwie otwiera źródło chrześcijańskiego misterium, staje się pokarmem dla duchowego życia alumnów i sprzyja w najwyższym stopniu jedności różnych przedmiotów wykładanych w ciągu studiów teologicznych.

CHARAKTER TEGO WYKAZU

2. Proponowany tutaj wykaz zagadnień nie ma na celu opisywania niezmiennego zarysu formacji liturgicznej, który przecież powinien być dostosowany do okoliczności.

¹ N. 16; por. DFK, n. 16.

² Por. RFIS, n. 79.

³ Por. KL, n. 37—40.

Zgodnie z zasadą „Podstawowego programu formacji kapłańskiej” studia alumnów winny się rozpoczynać wprowadzeniem w misterium Chrystusa i w historię zbawienia, „aby alumni mogli pojąć sens studiów kościelnych ich układ i cel apostolski. Jednocześnie stanowi to dla nich pomoc do umocnienia wiary oraz głębszego zrozumienia i roztropnego przyjęcia powołania kapłańskiego”⁴. Nie można będzie tego osiągnąć bez równoczesnego wprowadzenia w liturgię, które stanowiłoby albo część kursu wstępnego albo byłoby przekazane na początku cyklu studiów jako kurs specjalny. Trzeba więc naświetlić miejsce liturgii w ekonomii zbawienia, w życiu Kościoła i w życiu duchowym każdego chrześcijanina. Bardzo pożyteczne będzie także na początku studiów krótkie wyjaśnienie Mszy i głównych godzin modlitwy liturgicznej.

3. Niżej podany układ treści stosownie może być zmieniony, aby lepiej się łączył z innymi przedmiotami i z życiem seminarium. Tak np. dokładny wykład I rozdziału Konstytucji o liturgii z większym pożytkiem przyjmą alumni, którzy otrzymali już pierwsze elementy nauki teologii. Stosownie jest mówić o roku liturgicznym i o różnych jego okresach równoległe do ich obchodzenia. Podobnie studium liturgii sakramentów dobrze będzie połączyć z wykładami teologii na ich temat.

4. Cały materiał zawarty w obecnym wykazie jest przedstawiony nie w tym celu, jakby profesor musiał go w całości przekazać w wykładach. Niech dokona takiej selekcji tematów, aby przedstawić alumnom istotną wizję liturgii, przynajmniej w najważniejszym jej zarysie, unikając przy tym braków, które by pomniejszały przygotowane przyszłych kapłanów. Szczegółowe zagadnienia nie uwzględnione w wykładach można zaproponować alumnom jako przedmiot indywidualnego studium; mogą je też przestudiować w małych zespołach w sposób, który przyniósł już bardzo dobre wyniki w zakresie innych przedmiotów.

5. Niech profesor liturgii nie zapomina, że głównym jego zadaniem jest zaprawianie alumnów do badania samych tekstów liturgicznych; alumni winni je tak doskonale poznać, aby stali się celebransami zdolnymi prowadzić lud do świadomego i czynnego udziału w misterium Chrystusa.

6. Często w tym wykazie wyrażana jest zachęta, aby alumni w czasie studiów badali starożytne źródła. Należy to pojmować jako pewne optimum, do którego wypada w studiach dążyć, ale które może być osiągnięte jedynie w granicach możliwości poszczególnych seminariorów.

⁴ N. 62.

HARMONIZACJA TEGO PRZEDMIOTU Z INNYMI STUDIAMI W SEMINARIUM

7. Należy zabiegać o to, aby nauka liturgii odpowiednio harmonizowała z innymi przedmiotami wykładanymi w seminarium, jak o tym była mowa w nn. 53—57 Instrukcji. Istnieją ponadto liczne pokrewne kwestie, zwłaszcza z zakresu nauki o sakramentach i duszpasterstwa, które mogą być omówione przez profesora liturgii lub przez innych wykładowców, tak aby ustrzec się braków lub niepotrzebnych powtórzeń. Niech wykładający zwróca większą uwagę na współpracę interdyscyplinarną, aby dzięki temu głębiej i owocniej przedstawili w obrębie danej kwestii tematykę liturgiczną, dogmatyczną, kanoniczną, historyczną i pastoralną.

CZĘŚĆ PIERWSZA

POJĘCIA I ZASADY

Art. I: NATURA LITURGII I JEJ ZNACZENIE W ŻYCIU KOŚCIOŁA

8. Wskazane będzie na początku wprowadzenie w zagadnienie kultu w aspekcie antropologicznym i psychologicznym. Kult tkwi w głębi ludzkiej duszy i może występować także w społeczeństwach tak zwanych „sekularyzowanych”, chociaż w formie zniekształconej.

9. Chrześcijańska liturgia dopełnia i znacznie przewyższa to pojęcie kultu; okaże się to jasne na tle wykładu nauki zawartej w nn. 5—13 Konstytucji „Sacrosanctum Concilium”. Zostanie więc przedstawiona następująca problematyka:

a) natura liturgii, którą „słusznie (...) uważa się (...) za wykonywanie kapłańskiego urzędu Jezusa Chrystusa; w niej przez znaki widzialne wyraża się, i w sposób właściwy poszczególnym znakom urzeczywistnia uświęcenie człowieka, a mistyczne Ciało Jezusa Chrystusa, to jest Głowa ze swymi członkami, wykonuje całkowity kult publiczny”⁵;

b) paschalne misterium męki, zmartwychwstania i wniebowstąpienia Chrystusa, sprawowane przez Kościół w liturgii⁶, „z którego czerpią swoją moc wszystkie sakramenty i sakramentalia”⁷;

c) miejsce, jakie liturgia zajmuje w ekonomii zbawienia. „Wielkie sprawy Boże spełnione wśród ludu Starego Testamentu”⁸ zapowiadały

⁵ KL, n. 7.

⁶ Por. tamże, n. 6.

⁷ Tamże, n. 61.

⁸ Tamże, n. 5.

zbawcze dzieło Chrystusa, ponieważ „wszystko to przydarzyło się im jako zapowiedź rzeczy przyszłych”⁹; dzieło Chrystusa dokonało się raz, kiedy zrodzony z Dziewicy, zrodzony pod Prawem, umęczony został za Poncjusza Piłata i dnia trzeciego zmartwychwstał; Kościół zaś aż do końca świata będzie głosił Ewangelię, będzie sprawował Eucharystię i inne sakramenty, uznając obecność Chrystusa, zwłaszcza w świętej liturgii¹⁰; w liturgii ziemskiej otrzymujemy przedsmak liturgii niebiańskiej¹¹, w której Bóg będzie wszystkim we wszystkich.

Zostanie ponadto wyjaśnione, że:

d) liturgia posługuje się świętymi znakami podpadającymi pod zmysły, aby wyrazić w tych znakach niewidzialne rzeczywistości Boskie i w sposób właściwy poszczególnym znakom dokonywać uświęcenia człowieka¹²;

e) liturgia jako wykonywanie kapłańskiego posłannictwa Chrystusa obejmuje podwójny ruch: od Boga do ludzi — przez który odbywa się ich uświęcenie; od ludzi do Boga — przez który jest Bogu składana cześć w Duchu i prawdzie¹³;

f) chociaż liturgia nie wyczerpuje całej działalności Kościoła, jest jednak szczytem, do którego zmierza działalność Kościoła i jednocześnie jest źródłem, z którego wypływa cała jego moc. Wypadnie to obszerniej wyłożyć w duchu Konstytucji¹⁴.

Art. II: CHARAKTER LITURGII JAKO CZYNNOŚCI HIERARCHICZNEJ I SPOŁECZNEJ ORAZ PRAWO LITURGICZNE

10. W myśl nn. 26—32 i 41—42 Konstytucji należy wyłożyć zasady odnoszące się do zgromadzenia liturgicznego, to znaczy do ludu świętego zwołanego i zgromadzonego pod przewodnictwem biskupa (lub prezbitera, który działa w zastępstwie biskupa); zasady te można będzie odpowiednio zilustrować nauką Pisma świętego, przykładami z życia pierwotnego Kościoła, tekstami Ojców.

Warto ponadto dodać, pod jakimi warunkami dopuszczalne jest jakby prywatne sprawowanie liturgii.

11. Trzeba będzie położyć nacisk na różnicowanie członków i posług, jakiego domaga się zgromadzenie liturgiczne, a więc przedstawić czynności celebransa, usługujących, scholi śpiewaków i ludu. Funkcje wiernych oraz ich czynne uczestnictwo trzeba omówić zgodnie z myślą Soboru Watykańskiego II, rozróżniając przy tym między kapłaństwem wspólnym ochrzczonym i kapłaństwem posługi, mocą

⁹ 1 Kor 10, 11.

¹⁰ Por. KL, nn. 6—7.

¹¹ Por. tamże, n. 8.

¹² Por. KL, nn. 7, 33.

¹³ Por. tamże, nn. 5—7.

¹⁴ Por. tamże, nn. 9—13.

którego kapłan przewodniczy zgromadzeniu liturgicznemu „in persona Christi”¹⁵.

12. Podstawową posługę biskupa trzeba wyłożyć w myśl Konstytucji „Lumen gentium”.

13. W krótkim wykładzie historycznym wykaże profesor, że ustanowienie praw w dziedzinie liturgii należało zawsze do hierarchii i że przysługuje jej to z prawa Bożego; że w ciągu wieków zmieniał się sposób wykonywania tego prawa.

Należy przedstawić także ten współczesny sposób, jaki wprowadził Sobór Watykański II w n. 22 Konstytucji o liturgii, ukazując uprawnienia Stolicy Apostolskiej, konferencji biskupich i miejscowego biskupa.

14. Na podstawie historii trzeba też uzasadnić, dlaczego Kościół stopniowo, i to już od najdawniejszych czasów, zabraniał układania i wypowiadania modlitw liturgicznych bez przygotowania oraz wytyczył ścisłe granice zmienności i eksperymentom.

Art. III: CHARAKTER POUCAJĄCY I DUSZPASTERSKI LITURGII

15. „W liturgii (...) Bóg przemawia do swego ludu, Chrystus w w dalszym ciągu głosi Ewangelię, lud zaś odpowiada Bogu śpiewem i modlitwą”¹⁶. Pierwsze miejsce przysługuje więc w liturgii Pismu świętemu to jest Bożemu Słowu, kiedy jest ono czytane, gdy wszyscy go słuchają, gdy całe zgromadzenie je śpiewa. Niech profesor obszerniej omówi zastosowanie Pisma świętego w czytaniach i w śpiewach z niego zaczerpniętych. Niech nie pominie czytań pozabiblijnych i śpiewów ułożonych przez Kościół. Niech poda ogólne zasady na temat nabożeństw biblijnych, homilii i katechezy, niech też ukaże wielkie znaczenie Pisma świętego dla zrozumienia znaków, czynności i modlitw liturgicznych¹⁷.

16. Starannie należy wyłożyć szczególne znaczenie śpiewu i jego rolę w liturgii; omówić różne rodzaje śpiewu: psalmodię — śpiew psalmów i pieśni biblijnych; hymnodię; doksologie, aklamacje itp. Na tle przykładów przedstawić dialog między celebransem i zgromadzeniem wiernych.

17. Należy omówić różne rodzaje modlitw, i to zarówno kapłana (są nimi: prośby, dziękczynienia, błogosławieństwa, egzorcyzmy, formuły wskazujące, modlitwy prywatne) jak i zgromadzenia wiernych (jak modlitwa Pańska, modlitwa błagalna w milczeniu, litanie).

¹⁵ Por. Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis* z 4 marca 1979: AAS 71 (1979), s. 311; Jan Paweł II, List *Novo incipiente* do wszystkich kapłanów Kościoła, z 8 kwietnia 1979, „L'Osservatore Romano”, 9—10 kwietnia 1979.

¹⁶ KL, n. 33.

¹⁷ Por. tamże, n. 24.

18. W miarę możliwości należy krótko wyłożyć historię śpiewu sakralnego, jego pochodzenia i pierwotnego rozwoju, z uwzględnieniem śpiewu gregoriańskiego; wspomnieć także o innych rodzajach śpiewu przyjętych w tradycji, wreszcie wyłożyć zasady na temat muzyki sakralnej w liturgii, podane w Instrukcji Kongregacji Obrzędów z dnia 5 marca 1967 roku.

19. Niech będzie mowa także o języku liturgicznym; krótko więc należy przedstawić dyscyplinę tak wschodnią jak i zachodnią; w miarę możliwości niech profesor wykaże, jak to przekład ksiąg świętych z języka greckiego na łacinę ukształtował język chrześcijan i na jakich zasadach winno się obecnie dokonywać przekładów tekstów liturgicznych na języki nowożytne.

20. Ponieważ liturgia posługuje się nie tylko słowami, lecz także znakami, które „dla oznaczenia niewidzialnych spraw Bożych zostały wybrane przez Chrystusa lub przez Kościół”¹⁸, trzeba będzie poruszyć w wykładach temat gestów i postaw ciała podczas modlitwy liturgicznej a także omówić rzeczy materialne, jakimi posługujemy się w kulcie liturgicznym. Wykład o gestach i postawach ciała oraz o ich znaczeniu i wpływie na wewnętrzne przeżycia należy oprzeć na Piśmie świętym i na dziełach Ojców; trzeba czuwać, aby wykład ten nie pozostawał czysto abstrakcyjny, lecz wiązał się z samą praktyką liturgiczną. Krótko trzeba przedstawić biblijne znaczenie poszczególnych elementów naturalnych, jakimi posługuje się liturgia: światła, wody, chleba, wina, oleju, kadzidła itp., zwłaszcza tych, które wchodzą w skład znaków sakramentalnych.

21. Są dzisiaj ludzie, którzy twierdzą, że kult liturgiczny pozbywa się charakteru sakralnego i błędnie utrzymują, że nie należy używać przedmiotów ani szat liturgicznych, lecz zamiast nich stosować rzeczy służące do codziennego, świeckiego użytku. Należy odrzucać takie opinie, ponieważ wywracają one pojęcie o istotnej naturze liturgii¹⁹.

22. Należy ukazać teologiczne znaczenie miejsc poświęconych dla kultu; wyjaśnić obrzęd dedykacji kościołów. Określić funkcje ołtarza, miejsca przeznaczonego do przechowywania Najświętszej Eucharystii, krzesła dla celebransa, ambony i chrzcielnicy.

23. Należy dolożyć starania, aby alumni oprócz zdobytych już wiadomości potrafili przyswoić sobie historię i prawa sztuki sakralnej. Warto również omówić ikonografię chrześcijańską i przedstawić wymogi, jakim winna odpowiadać współczesna sztuka sakralna, aby była użyteczna dla chrześcijan.

24. Na tej podstawie jasno ukaże się pouczający charakter liturgii i to, że jakkolwiek święta liturgia jest przede wszystkim oddawaniem czci Bożemu Majestatowi, zawiera jednak również bogatą treść dla

¹⁸ KL, n. 33.

¹⁹ Por. Paweł VI, Przemówienie wygłoszone do Rady liturgicznej 14 października 1968.

pouczenia wiernego ludu²⁰. Należy wyjaśnić sens powiedzenia „Niech prawo wiary ustala prawo modlitwy” (Legam credendi lex statuat supplicandi) oraz podać zasady, pozwalające odróżnić to, co Kościół podaje do wierzenia w swej liturgii od tego, z czym Urząd nauczycielski Kościoła nie wiąże swej powagi.

25. We wszystkich tych zagadnieniach należy mieć na uwadze trudności współczesnego człowieka oraz wskazać przyszłym duszpasterzom odpowiednie drogi do ich rozwiązania; pomocne w tym będą nauki antropologiczne jak psychologia i socjologia, rozumiane w myśl n. 50 Instrukcji.

Art. IV: POJĘCIA ZWIĄZANE Z HISTORIĄ LITURGII

26. W wykładzie na temat kolejnych czynności liturgicznych i sakramentów trzeba kłaść nacisk na historię każdego obrzędu zarówno w tym celu, aby zrozumiała była dzisiejsza praktyka liturgiczna, jak i po to, by jaśniejsza i pewniejsza stała się teologia sakramentów.

Dla większej przejrzystości wykładu dobrze będzie podać na początku zarys dziejów liturgii oraz zwrócić uwagę na związek między liturgią i duchowością chrześcijańską.

I tak na wstępie można by omówić modlitwę żydowską, jaka była zanoszona w czasach Chrystusa, zwłaszcza w synagodze, w mieszkaniach prywatnych i podczas obchodu Paschy, aby w ten sposób wyraźniej można było dostrzec podobieństwo do niej i nowość modlitwy chrześcijańskiej. Następnie należy podać opis zgromadzenia liturgicznego epoki apostołowskiej. Pożądane jest, aby uczniowie mieli dostęp do liturgicznych źródeł pierwszych wieków (np. Didache, Św. Klemens Rzymski, Św. Justyn, Św. Ireneusz, Tertulian, Hipolit Rzymski, Św. Cyprian, Didascalia i Konstytucje Apostołskie, Dziennik Podróży Egerii), do wybranych tekstów z pierwotnych anafor i katechez Ojców.

27. Ponieważ liturgie różnych Kościołów otrzymały stopniowo własne prawa i teksty pisane, stosowną będzie rzeczą podać teraz charakterystykę rodzin liturgicznych Wschodu i Zachodu, krótko przedstawiając ich pochodzenie, dzieje i właściwości; jest to szczególnie ważne w krajach, w których żyje wiele wiernych Kościołów Wschodnich.

Warto również ukazać związek pokrewieństwa między różnymi obrządkami; w wykładzie zaś na temat poszczególnych czynności, zwłaszcza sakramentów, należy się zawsze oprzeć na tekstach i obrzędach różnych liturgii, aby w ten sposób słuchacze otrzymali bogatsze pouczenie i aby umocniła się ich pobożność.

28. Trzeba będzie przedstawić dzieło Soboru Trydenckiego polegające na usunięciu narosłych nadużyć i wprowadzeniu jednoci litur-

²⁰ Por. KL, n. 33.

gicznej. Niechaj zostaną przedstawione dekrety tego Soboru dotyczące liturgii oraz działalność Papieży, którzy z polecenia Soboru i zgodnie z jego myślą poprawili i opublikowali księgi liturgiczne, pozostające w użyciu aż do naszych czasów. Dobrze będzie również krótko naszkicować w świetle badań historycznych postęp, jaki mimo trudności dokonał się w wiekach XVII—XIX: pobożność względem Eucharystii, staranne wykonywanie obrzędów, duszpasterskie inicjatywy podejmowane w różnych krajach, aby doprowadzić wiernych do zrozumienia i przeżywania liturgii. Otworzyły one drogę do odnowy, która rozpoczęta w naszym stuleciu przez Świętego Piusa X, została rozszerzona przez Sobór Watykański II.

29. Aby umożliwić alumnom głębsze zrozumienie współczesnej odnowy liturgii bardzo pożyteczne będzie przestudiowanie serii dokumentów, które stopniowo wprowadzały ją w życie.

CZĘŚĆ DRUGA

MSZA I KULT EUCHARYSTII

Art. I: OGÓLNE POJĘCIE WYKŁADU O MSZY

30. Trzeba przede wszystkim zanalizować teksty Nowego Testamentu o ustanowieniu Eucharystii i porównać je z tekstami żydowskimi codziennych modlitw oraz modlitw odmawianych podczas uczty paschalnej a także z innymi świadectwami, odnoszącymi się do sprawowania Eucharystii.

31. Należy krótko przedstawić historię Mszy, aby jasno ukazały się główne elementy liturgii mszalnej wspólne wszystkim obrządkom, aby były łatwiej zauważane w obecnym sprawowaniu i mogły być wyjaśnione ludowi chrześcijańskiemu.

Pożądane jest, aby alumni w miarę możliwości czytali pierwotne teksty zaczerpnięte z dzieł Ojców lub ze starochrześcijańskich liturgii, znajdujące się w licznych współczesnych antologiach.

Wypada, aby w krajach, w których żyją wierni obrządków wschodnich alumni zapoznali się z liturgią mszalną tych obrządków, zwłaszcza w aspekcie duchowym.

32. Niech zostaną przedstawione różne sposoby celebracji: Msza stacyjna, Msza z udziałem ludu, Msza bez ludu. Czynności celebransów, koncelebransów, usługujących, scholi i wiernych niech zostaną opisane na podstawie „Ogólnego wprowadzenia do Mszału Rzymskiego” z r. 1970.

33. Obszerniej i dokładniej należy omówić koncelebrację oraz obowiązującą w odniesieniu do niej dyscyplinę w świetle tradycji wschodniej i łacińskiej.

34. W myśl tegoż Wprowadzenia ogólnego, rozdz. V—VI należy przedstawić warunki wymagane do sprawowania Mszy i to nie tylko na mocy tradycji i prawa, lecz wynikające z wewnętrznych potrzeb człowieka; budynki sakralne i ołtarz z jego wyposażeniem, naczynia sakralne, szaty kapłanów i usługujących itp.

Art. II: ZASADY WYKŁADU O POSZCZEGÓLNYCH CZĘŚCIACH I OBRZĘDACH MSZY

35. Niech profesorowie naświetlą dwie części, z których jakby składa się Msza święta: liturgię słowa i liturgię eucharystyczną, które tak ściśle łączą się ze sobą, że stanowią jeden akt kultu²¹.

36. Obszerniej trzeba wyłożyć poszczególne obrzędy Mszy, przyznając każdemu właściwe znaczenie, a więc jasno określić różne obrzędy wstępne, powiązanie czytań w liturgii słowa aż do Ewangelii, homilii i modlitwy wiernych, obrzędy przygotowania darów, znaczenie i kształt całej modlitwy eucharystycznej, obrzędy przygotowania do Komunii, obrzędy zakończenia.

O ile to możliwe, niech przy wykładzie poszczególnych obrzędów uwzględniony zostanie aspekt historyczny oraz porównanie z obrzędami innych liturgii.

37. W podobny sposób niech zostaną przedstawione i wyjaśnione części składające się na modlitwę eucharystyczną²².

38. Niech będzie przeprowadzony wykład o Komunii pod obiema postaciami w aspekcie historycznym, teologicznym i pastoralnym.

39. Należy przedstawić w świetle Instrukcji „Eucharisticum mysterium” z 25 maja 1967 roku zasady nauczania wiernych o owocnym udziale we Mszy świętej oraz o Eucharystii jako ośrodku całego porządku sakramentalnego.

40. Omawiając liturgię słowa niech profesor poruszy również sprawę nabożeństw zalecanych przez Konstytucję o liturgii n. 35, 4²³.

Art. III: KULT EUCHARYSTII POZA MSZĄ

41. Kult Eucharystii poza Mszą bardzo się rozwinął z upływem czasów; trzeba będzie ten rozwój naświetlić w związku z ofiarą Mszy świętej i uwzględniając treść wspomnianej Instrukcji z 25 maja

²¹ Por. KL, n. 56.

²² Por. Ogólne wprowadzenie, n. 55; Kongregacja Kultu Bożego, List ogólny o modlitwach eucharystycznych z 27 kwietnia 1973.

²³ Por. Instrukcja Kongregacji Obrzędów z 26 września 1964, nn. 37—39.

1967 oraz części Rytułału Rzymskiego ogłoszonej dnia 21 czerwca 1973 pod tytułem „Komunia święta i kult Tajemnicy Eucharystycznej poza Mszą świętą”.

Trzeba będzie więc powiedzieć tak o komunii eucharystycznej poza Mszą, jak i o przechowywaniu Eucharystii, o podstawie teologicznej i pastoralnej oraz o uwarunkowaniach prawnych, które tę praktykę określają.

Zostaną następnie omówione nabożeństwa eucharystyczne oraz główne ich przejawy jak procesje, wystawienie N. Sakramentu, kongresy eucharystyczne; dokumenty zalecają te formy kultu i tak je normują, aby wynikały z Mszy świętej oraz prowadziły wiernych do udziału w ofierze i Komunii świętej.

CZĘŚĆ TRZECIA

INNE SAKRAMENTY I SAKRAMENTALIA

42. Podstawą dla komentarza Pontyfiakału i Rytułału niech będą głównie same teksty tych ksiąg oraz Wprowadzenia (Praenotanda); trzeba ukazać ich doktrynę; obrzędy niech zostaną przedstawione w naświetleniu historycznym. Wykład każdego działu niech będzie zakończony pewnym studium pastoralnym, aby kandydaci do kapłaństwa zostali przygotowani do późniejszej świętej posługi.

Art. I: WTAJEMNICZENIE CHRZEŚCIJAŃSKIE

43. Wtajemniczenie chrześcijańskie to obrzędy katechumenatu, sakramenty chrztu i bierzmowania oraz przystąpienie po raz pierwszy do Eucharystii; temat ten trzeba starannie wyłożyć, ponieważ jest on podstawą katechezy podawanej dzieciom, a także dlatego, że na całym świecie wiele osób dorosłych wkracza na tę właśnie drogę wtajemniczenia.

44. Pożądane jest, aby została wyłożona historia liturgii chrzcielnej i katechumenatu liturgicznego, aby dzięki temu właściwie zostały zrozumiane i wyjaśnione obrzędy chrztu dorosłych udzielanego etapami. Same obrzędy chrzcielne winny być przedstawione w świetle liturgii wielkopostnej, tekstów Mszy Krzyżma, a także obrzędów i tekstów wigilii paschalnej i oktawy Paschy.

45. Należy zachęcić alumnów, aby w miarę możliwości czytali chrzcielne katechezy Ojców, które są obecnie łatwo dostępne w wydaniach w języku oryginalnym lub w przekładach na języki nowożytny.

46. Wypada również krótko omówić starochrześcijańskie i wspólczesne obchody wspomnienia chrztu, przedstawiając w aspekcie duszpasterskim ich znaczenie i owocność dla duchowego życia parafii i wiernych.

47. W podobny sposób trzeba wyłożyć obrzęd bierzmowania w myśl Konstytucji Apostolskiej Pawła VI *Divinae consortium* z 15 sierpnia 1971, uwzględniając właściwe znaczenie tego sakramentu oraz jego związek z chrztem.

Profesor liturgii lub teologii pastoralnej niech omówi duszpasterskie przedsięwzięcia mające na celu przygotowanie i owocne sprawowanie bierzmowania, opierając się przy tym na zarządzeniach być może wydanych przez konferencję biskupią lub przez miejscowego ordynariusza.

48. Krótko wypada powiedzieć o Eucharystii jako uwieńczeniu sakramentów wtajemniczenia oraz o dopuszczeniu dzieci do przyjęcia Eucharystii.

Art. II: ŚWIĘCENIA I RÓŻNE POSŁUGI

49. Obrzędy i stan prawny święceń i posług kościelnych tym wnikliwiej winny być przedstawione w wykładzie, im gruntowniejsza została przeprowadzona ich odnowa z polecenia Soboru Watykańskiego II. Można się zastanowić, czy temat ten należałoby uwzględnić w trakcie ogólnych wykładów z liturgii, czy raczej przedstawiać go stopniowo, kiedy alumni są dopuszczani do kolejnych posług i święceń.

Niemniej jednak obowiązkiem profesora liturgii będzie objaśnić przynajmniej teksty zreformowanego Pontyfikału Rzymskiego i w świetle historycznej tradycji omówić Konstytucję Apostolską *Pontificalis Romani* (z 18 czerwca 1968), List motu proprio *Sacrum diaconatus ordinem* (z 18 czerwca 1987), *Ad pascendum* i *Ministeria quaedam* (z 15 sierpnia 1972).

Jeśli to możliwe, niech zostaną krótko omówione święcenia w Kościołach Wschodnich, zwłaszcza w tych krajach, w których żyją liczni wierni obrządków wschodnich.

50. Odpowiednio należy przedstawić w wykładach święcenia biskupie i podkreślić, że wszystkie święcenia i posługi mają związek z biskupem, szczególnie zaś prezbiterzy są współpracownikami biskupa, obdarzonymi godnością „drugiego stopnia”.

Art. III: MAŁŻEŃSTWO I DZIEWICTWO

51. Trzeba przedstawić historycznie obrzęd zaślubin; ukazać jego lokalne odrębności; przystosowanie obrzędu do religijnych i świeckich zwyczajów różnych ludów. Zanalizować teksty i czytania zawarte w zreformowanym Rytuale.

Ponieważ w świetle nauki Nowego Testamentu i Ojców chrześcijańskich małżeństwo i święte dziewictwo łączą się ze sobą i w tej łączności są rozumiane, należy dokonać porównania liturgii małżeństwa z liturgią konsekracji dziewic opisaną w zreformowanym Pontyfiku Rzymskim.

Art. IV: LITURGIA KONSEKRACJI ZAKONNEJ

52. Na podstawie wykładu obrzędu konsekracji dziewic i obrzędu ślubów zakonnych należy wykazać, że życie zakonne znajduje się u podstaw szczególnego stanu w Kościele, jak o tym uczy Sobór Watykański II w Konstytucji „*Lumen gentium*”²⁴.

Art. V: LITURGIA POKUTNA

53. Pożądane jest, aby alumni usłyszeli krótki wykład liturgii i dyscypliny pokutnej, aby lepiej zrozumieli sam sakrament pokuty i inne akty pokutne.

Przy pomocy zreformowanego Rytuału Rzymskiego oraz duszpasterskich zasad podanych dnia 16 czerwca 1972 przez Kongregację Nauczania Wiary należy omówić obrzędy sakramentu pokuty oraz określić, w jakich warunkach można udzielić ogólnego rozgrzeszenia.

Należy uwydatnić charakter pokutny liturgii wielkopostnej, znaczenie aktu pokutnego na początku Mszy świętej oraz wyłożyć zasady sprawowania nabożeństw pokutnych zalecanych przez wspomniane dokumenty.

Art. VI: LITURGIA CHORYCH

54. Trzeba omówić Konstytucję Apostolską *Sacrum unctionem* wydaną 30 listopada 1972 oraz zawarte w zreformowanym Rytuale Rzymskim *Sakramenty chorych. Obrzędy i duszpasterstwo*. Odnowa tych obrzędów nakazana przez Sobór Watykański II²⁵ niech zostanie przedstawiona w świetle historii liturgii.

Art. VII: LITURGIA CHRZEŚCIJAŃSKIEJ ŚMIERCI

55. W wykładach niech będzie też mowa o liturgii umierających i zmarłych; najpierw o świętym wiatyku, następnie o obrzędach pożegnania umierającego, wreszcie o pogrzebie. Niech we właściwym świetle ukazą się wszystkie aspekty tych obrzędów, które wyrażają paschalne misterium. Alumni powinni nauczyć się wybierać teksty z obfitego ich zbioru podanego w zreformowanym Rytuale, poznać zasady duszpasterstwa umierających oraz znaczenie obrzędów pogrzebu.

²⁴ Por. rozdz. VI.

²⁵ Por. KL, nn. 73—75.

Art. VIII: SAKRAMENTALIA

56. Trzeba będzie omówić ogólnie procesje oraz ich religijne znaczenie; przedstawić pielgrzymki jako szczególną formę procesji oraz wskazać na ich znaczenie duszpasterskie.

57. Krótko choćby trzeba omówić błogosławieństwa teologicznie i historycznie; zaakcentować ich znaczenie i pożytek dla uświęcenia codziennego życia; wpoić alumnom szacunek dla różnych form wyznania wiary w życiu codziennym; przestrzec przed nadużyciami lub zabobonami.

CZĘŚĆ CZWARTA

UŚWIĘCENIE CZASU

58. Należy rozpocząć od dnia Pańskiego, „ponieważ jest podstawą i rdzeniem całego roku liturgicznego”²⁶.

Art. I: DZIEŃ PAŃSKI

59. Największą wagę trzeba przywiązywać do Dnia Pańskiego, którego określenie i elementy należy wyprowadzać z Konstytucji o liturgii²⁷. Przy pomocy argumentów historycznych wykazać, że jest on tygodniową Paschą i tak ściśle wiąże się z początkami Kościoła, że zgodnie z tradycją apostołską wywodzi się od samego dnia zmartwychwstania Chrystusa²⁸.

60. Trzeba rozważyć racje duszpasterskie przemawiające za świętowaniem tego dnia, obowiązującym wszystkich chrześcijan.

61. Dni Pańskie ofiarowują ludowi chrześcijańskiemu „w ciągu roku” bogactwa słowa Bożego. Alumni powinni przyswoić sobie taką znajomość niedzieli, aby stali na straży jej obchodzenia zgodnie z zasadami liturgii.

Art. II: ROK LITURGICZNY

62. Chociaż w ciągu całego roku alumni są pouczani przez wychowawców i profesorów o okresach liturgicznych i przypadających świętych, wypada aby rok liturgiczny był także przedmiotem systematycznych wykładów, przeprowadzanych w świetle historii oraz w myśl

²⁶ KL, n. 106.

²⁷ Por. tamże.

²⁸ Por. tamże.

Listu apostolskiego motu proprio Pawła VI z 14 lutego 1969 *Mysterii paschalis*.

63. Przede wszystkim niech zostanie wyłożona historia i duchowa treść cyklu paschalnego, to jest: okresu paschalnego pięćdziesięciu dni, sięgającego swój szczyt w uroczystości Pięćdziesiątnicy; paschalnego triduum, czasu przygotowania czyli Wielkiego Postu. Alumni winni być tak uformowani, aby wewnętrznie misterium paschalne przeżywali i aby byli przygotowani do swej przyszłej paschalnej posługi.

64. Następnie trzeba przedstawić w wykładach cykl świąt Narodzenia Pańskiego i Epifanii z ich historią i duchowym znaczeniem.

65. Krótko zostaną omówione nowsze uroczystości Pańskie, wprowadzone do roku liturgicznego: Trójcy Świętej, Ciała Chrystusa, Najświętszego Serca, Chrystusa Króla itd.

66. Niech zostanie przedstawiony w świetle historii kult Błogosławionej Dziewicy w Kościele²⁹ oraz przegląd głównych Jej świąt przypadających w cyklu rocznym.

67. Trzeba mieć przed oczyma naukę Konstytucji o liturgii na temat świętych, których wspomnienie zostało włączone do roku liturgicznego³⁰. Krótko niech zostanie przedstawione pochodzenie i historia kultu męczenników i innych świętych, cześć dla ich grobów i relikwii oraz miejsce, jakie zajmuje kult świętych w życiu chrześcijańskim.

Art. III: UŚWIĘCENIE GODZIN DNIA I MODLITWA LITURGICZNA

68. Celem wewnętrznego przygotowania alumnów do pobożnego i owocnego sprawowania modlitwy liturgicznej niech profesor liturgii omówi z nimi „Ogólne wprowadzenie” zamieszczone w Księdze Liturgii Godzin, promulgowanej przez Pawła VI 1 listopada 1970.

69. Trzeba będzie mianowicie położyć nacisk na stronie doktrynalnej tego Wprowadzenia (Rozdział I) i przede wszystkim wykazać, że obowiązek oddawania Bogu chwały, jaki Chrystus powierzył Kościołowi, wypełnia Kościół nie tylko przez sprawowanie Eucharystii, lecz także na inne sposoby, zwłaszcza przez sprawowanie boskiego oficjum³¹.

70. Na podstawie świadectwa Dziejów Apostolskich i tradycji Kościoła trzeba ukazać wielkie znaczenie godzin modlitwy dla uświęcenia dnia i jego momentów oraz dla wypełnienia Bożego nakazu nieustannej modlitwy. Jasno będzie można dostrzec symbolikę poszczególnych godzin na podstawie ascetycznych pism pierwotnych autorów oraz modlitw Księgi Liturgii Godzin.

²⁹ Por. KL, n. 103.

³⁰ Por. tamże, n. 104.

³¹ Por. tamże, n. 83.

71. Należy zwrócić uwagę na szczególną duchową i pastoralną wartość Jutrzni i Nieszporów, przyznaną im przez Sobór Watykański II, który nazywa je głównymi częściami codziennego oficjum³².

72. Należy wyjaśnić, że Kościół uczynił swoją tę codzienną modlitwę, tak że „jest to prawdziwie głos Oblubienicy, przemawiającej do Oblubieńca. Co więcej, jest to modlitwa Chrystusa i Jego Ciała zwrócona do Ojca”³³.

73. Należy rozwijać u alumnów nabożny szacunek dla Psalmów, zarówno przez komentarze egzegetyczne podawane przez profesora Pisma świętego jak przez odwoływanie się do tytułów psalmów i modlitw podanych w Księdze Liturgii Godzin³⁴.

74. W świetle postanowień Soboru Watykańskiego II należy przedstawić wspólnotowy charakter oficjum, do udziału w którym zapraszani są wierni, oraz specjalne zobowiązanie do zanoszenia tej przedziwnej pieśni, powierzone kapłanom i innym osobom.

75. Pożyteczne będzie powiedzieć nieco o tradycjach różnych Kościołów w odniesieniu do struktury oficjum i jego sprawowania a także naszkicować historię oficjum rzymskiego, z uwzględnieniem reform przeprowadzonych od XVI wieku aż do naszych czasów.

³² Por. KL, n. 89; Ogólne wprowadzenie, nn. 37—54.

³³ Tamże, n. 84; Ogólne wprowadzenie, nn. 15—16.

³⁴ Por. Ogólne wprowadzenie, nn. 100—135.

³⁵ Por. KL, n. 84—100; DK, n. 6 i 13; KK, n. 41; Ogólne wprowadzenie, nn. 20—37.